

RBI and Monetary Policy/आरबीआय आणि मौद्रिक धोरण

- भारतीय रिझर्व्ह बँक, 1934 अंतर्गत एप्रिल 1935 मध्ये RBI ची स्थापना झाली,हिल्टन-यंग कमिशनच्या शिफारशीवर.
- सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया ज्याचे राष्ट्रीयीकरण 1949 मध्ये झाले.
- मध्यवर्ती कार्यालय सुरुवातीला कलकत्त्यामध्ये स्थापन करण्यात आले आणि नंतर 1937 मध्ये मुंबईला हलवण्यात आले.
- अधिकृत संचालक- राज्यपाल आणि चारपेक्षा जास्त नायब राज्यपाल.
- आरबीआय त्याचे काम आर्थिक देखरेख मंडळाच्या मार्गदर्शनाखाली करते.

आर्थिक पर्यवेक्षण मंडळ (BFS)

- नोव्हेंबर 1994 मध्ये स्थापन करण्यात आले.
- केंद्रीय मंडळाच्या चार संचालकांची निवड करून या मंडळाची स्थापना केली जाते आणि त्याचे अध्यक्ष राज्यपाल असतात.

आरबीआयने प्रशासित केलेले महत्वाचे कायदे

- (i) भारतीय रिझर्व्ह बँक अधिनियम, 1934
- (ii) सार्वजनिक कर्ज अधिनियम, 1944/सरकारी रोखे अधिनियम, 2006
- (iii) सरकारी रोखे विनियम, 2007
- (iv) बँकिंग नियमन कायदा, 1949
- (v) परकीय चलन व्यवस्थापन कायदा, 1999
- (vi) आर्थिक मालमत्तांचे सिक्युरिटायझेशन आणि पुनर्रचना आणि सुरक्षा व्याज अंमलबजावणी (SARFAESI) कायदा, 2002

इतर संबंधित कायदे

- (i) परक्राम्य साधने कायदा, 1881
- (ii) कंपनी कायदा, 1956/ कंपनी कायदा, 2013
- (iii) ठेव विमा आणि पत हमी महामंडळ अधिनियम, 1961
- (iv) प्रादेशिक ग्रामीण बँका कायदा, 1976
- (v) राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास कायदा, 1981
- (vi) राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँक अधिनियम, 1987
- (vii) स्पर्धा कायदा, 2002

(viii) भारतीय नाणे कायदा, 2011

RBI ची पूर्ण मालकीची उपकंपनी खालीलप्रमाणे आहे

- (i) डिपॉझिट इन्शुरन्स आणि क्रेडिट गॅरंटी कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (DICGC)
- (ii) भारतीय रिझर्व्ह बँक नोट मुद्रा प्रायव्हेट लिमिटेड (BRBNMPL)
- (iii) राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँक (NHB)
 - आरबीआयचे पहिले गव्हर्नर- सर ओसबोर्न स्मिथ
 - राष्ट्रीयीकरणानंतर RBI चे पहिले गव्हर्नर- C. D. देशमुख
 - आरबीआयच्या पहिल्या महिला डेप्युटी गव्हर्नर -केजे उदयेशी.
 - आरबीआय चिन्ह: वाघ आणि खजुराचे झाड

मौद्रिक धोरण म्हणजे काय?

अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी केंद्रीय बँकेने (रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया) केलेले धोरण.

MPC (चलनविषयक धोरण समिती)

- भारतीय मौद्रिक धोरण समिती ही भारतीय रिझर्व्ह बँकेची एक समिती आहे जी भारतातील बेंचमार्क व्याज दर निश्चित करण्यासाठी जबाबदार आहे.
- सुधारित आरबीआय अधिनियम, 1934 च्या कलम 45ZB मध्ये महागाईचे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी आवश्यक व्याज दर निश्चित करण्यासाठी केंद्र सरकारद्वारे गठित एक सशक्त सहा सदस्यीय मौद्रिक धोरण समिती (MPC) ची तरतूद आहे.
- एमपीसीला वर्षातून किमान चार वेळा भेटणे आवश्यक आहे.
- आरबीआयचे गव्हर्नर यांच्या अध्यक्षतेखाली सहा सदस्यीय एमपीसी आहे.
- केंद्र सरकारने नियुक्त केलेल्या चलनविषयक धोरण समितीचे सदस्य चार वर्षांच्या कालावधीसाठी पदावर राहतील.

मौद्रिक धोरणाची विविध साधने/साधने

हे संख्यात्मक आणि गुणात्मक साधनांमध्ये विभागले जाऊ शकते.

संख्यात्मक साधने

1. ओपन मार्केट ऑपरेशन्स (ओएमओ)

- ही पद्धत बँकिंग व्यवस्थेतील पैशाच्या रकमेचा विस्तार करण्यासाठी किंवा करार करण्यासाठी आरबीआयने खुल्या बाजारात सिक्युरिटीज, बिल आणि सरकारच्या रोखे खरेदी आणि विक्रीचा संदर्भ देते.
- जेव्हा आरबीआय सरकारी सिक्युरिटीज खरेदी करते, तर तरलता वाढते (कारण आरबीआय त्या पक्षाला काही सिक्युरिटी खरेदी करण्यासाठी पैसे देत आहे किंवा आरबीआय सिस्टममध्ये अतिरिक्त पैसे टाकत आहे).

- उलटपक्षी, जेव्हा आरबीआय सरकारी सिक््युरिटीज विकते, तेव्हा तरलता कमी होते (कारण ते सिक््युरिटीज खरेदी करण्यासाठी आरबीआयला रोख रक्कम देत आहेत.)

2. तरलता समायोजन सुविधा (LAF)

- तरलता समायोजन सुविधा (LAF) हे देखील RBI द्वारे अल्पकालीन पैशांचा पुरवठा नियंत्रित करण्यासाठी वापरले जाणारे साधन आहे.
- तरलता समायोजन सुविधा (LAF) मध्ये रेपो रेट आणि रिव्हर्स रेपो रेट अशी दोन साधने आहेत.
- रेपो दर: ज्या व्याज दराने रिझर्व्ह बँक व्यावसायिक बँकांना त्यांच्या तारखेच्या सरकारी सिक््युरिटीज आणि ट्रेझरी बिले गहाण ठेवून कर्ज देते.
- रिव्हर्स रेपो रेट: व्याज दर ज्यावर रिझर्व्ह बँक आपल्या तारखेच्या सरकारी सिक््युरिटीज आणि ट्रेझरी बिले गहाण ठेवून व्यावसायिक बँकांकडून कर्ज घेते.
- रेपो दर प्रणालीमध्ये तरलता अंतर्भूत करताना, रिव्हर्स रेपो प्रणालीतील तरलता शोषून घेतो.

3. सीमांत स्थायी सुविधा (MSF)

- आंतर-बँक तरलता पूर्णपणे सुकल्यावर बँकांनी आपत्कालीन परिस्थितीत भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज घेणे ही कर्ज सुविधा आहे.
- MSF रेपो दरापेक्षा वेगळे कसे आहे?
- MSF कर्ज सुविधा व्यावसायिक बँकांसाठी आणीबाणीच्या परिस्थितीत आरबीआय कडून कर्ज घेण्यासाठी तयार केली गेली जेव्हा आंतर-बँक तरलता सुकते आणि रात्रभर व्याज दरांमध्ये अस्थिरता असते. या अस्थिरतेला आळा घालण्यासाठी, RBI ने त्यांना सरकारी सिक््युरिटीज जमा करण्याची आणि RBI कडून रेपो दरापेक्षा जास्त दराने अधिक तरलता मिळवण्याची परवानगी दिली.

4. राखीव प्रमाण (SLR,CRR)

SLR (वैधानिक लिक्विडिटी रेशो)

- देशातील सर्व व्यापारी बँकांनी त्यांच्या तिजोरीत तरल मालमत्ता म्हणून त्यांच्या मागणी आणि वेळेच्या ठेवी (निव्वळ मागणी आणि वेळेची देयता किंवा एनडीटीएल) ची टक्केवारी ठेवणे आवश्यक आहे.
- हे बँकेला त्याच्या सर्व ठेवींना कर्ज देण्यापासून प्रतिबंधित करते जे खूप धोकादायक आहे.
- टीप: नेट डिमांड आणि टाइम लायबिलिटीज (NDTL) मध्ये प्रामुख्याने मुदत दायित्व आणि मागणीचे दायित्व असतात.

(Time Liabilities) मुदत देय मध्ये हे समाविष्ट आहे:

- (1) मुदत ठेवींमध्ये जमा केलेले पैसे (FD)
- (2) रोख प्रमाणपत्र
- (3) सोन्याचे साठे इ.

(Demand Liabilities) मागणीच्या दायित्वांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

- (1) बचत खात्यात जमा केलेले पैसे
- (2) चालू खात्यात जमा केलेले पैसे
- (3) डिमांड ड्राफ्ट इ.

रोख राखीव गुणोत्तर (सीआरआर)

- रोख राखीव प्रमाण म्हणजे बँकांची त्यांच्या निव्वळ मागणी आणि वेळेच्या दायित्वाच्या (एनडीटीएल) ठराविक टक्केवारी म्हणून रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाकडे ठेवण्यासाठी बांधलेल्या निधीची रक्कम आहे. बँक कोणालाही कर्ज देऊ शकत नाही. यावर बँकेला कोणताही व्याज दर किंवा नफा मिळत नाही.
- सीआरआर कमी झाल्यावर काय होते?
- जेव्हा सीआरआर कमी केला जातो, याचा अर्थ बँकांना आरबीआयकडे कमी निधी ठेवणे आवश्यक असते आणि कर्ज देण्यासाठी बँकांकडे उपलब्ध स्त्रोत वाढतील.

5. बँक दर

- बँक दर हा दर आहे जो RBI द्वारे निश्चित केला जातो ज्यामध्ये ते एक्सचेंज आणि सरकारी बँकांकडे असलेल्या सरकारी सिक्युरिटीजच्या बिलांवर पुन्हा सूट देते.
- याला सवलत दर असेही म्हणतात.

टीप:

- बिल ऑफ एक्सचेंज- एक आर्थिक दस्तऐवज आहे जो खरेदीदाराने खरेदी केलेल्या वस्तूसाठी विक्रेत्याला पैसे देण्याचे आश्वासन देतो.
- रेपो दर आणि बँक दर यातील फरक: रेपो दर हा अल्पकालीन उपाय आहे तर दुसरीकडे बँक दर हा दीर्घकालीन उपाय आहे.

गुणात्मक साधने

1. क्रेडिट रेशनिंग

यामध्ये, आरबीआयने एका विशिष्ट क्षेत्राकडे जास्तीत जास्त पतपुरवठा नियंत्रित केला.

आरबीआय बँकांना त्यांच्या कर्जाचे काही अंश विशिष्ट क्षेत्रांना जसे की प्राधान्य क्षेत्रातील कर्ज इत्यादी प्रदान करणे अनिवार्य करू शकते.

2. सिलेक्टिव्ह क्रेडिट नियंत्रण

सिलेक्टिव्ह क्रेडिट कंट्रोल हे रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या हातात एक साधन आहे जे संवेदनशील वस्तूवरील बँक वित्त मर्यादित करते.

3. मार्जिन आवश्यकता

आरबीआय संपार्श्विक विरूद्ध मार्जिन लिहून देऊ शकते. उदाहरणार्थ, फक्त 70 रुपये उधार द्या. 100 रुपयांसाठी मूल्य मालमत्ता, मार्जिन आवश्यकता 30% आहे. जर आरबीआयने मार्जिनची आवश्यकता वाढवली तर ग्राहक कमी कर्ज घेऊ शकतील.

4. नैतिक खटला

Moral Suasion म्हणजे विनंतीची पद्धत, RBI ने व्यापारी बँकांना अर्थव्यवस्थेच्या प्रवृत्तीनुसार काही उपाययोजना करण्यासाठी सल्ला देण्याची पद्धत.

5. थेट कृती

आरबीआय अर्थव्यवस्थेतील सद्य परिस्थितीवर आधारित वेळोवेळी काही मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करते. या मार्गदर्शक तत्त्वांचे बँकांनी पालन केले पाहिजे. जर कोणत्याही बँकेने या मार्गदर्शक तत्त्वांचे उल्लंघन केले तर आरबीआय त्यांना दंड आकारेल.